
РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

ЛУЇ ВІНСЕН ТАРДАН: ПОГЛЯД З ІНШОГО РАКУРСУ

На основі аналізу архівних матеріалів, публікацій авторів з України, Швейцарії, Франції, Німеччини та Росії встановлено нові подробиці заснування та розвитку швейцарської колонії Шабо в Бессарабії (1822), а також факти з біографії її засновника – Луї Вінсена Тардана.

Ключові слова: колонізація Півдня Російської імперії, швейцарська колонія Шабо, розвиток виноградарства в Бессарабії, Луї Вінсен Тардан.

На основе анализа архивных материалов, публикаций авторов из Украины, Швейцарии, Франции, Германии и России определены новые подробности образования и становления швейцарской колонии Шабо в Бессарабии (1822), а также факты из биографии ее основателя – Луи Венсена Тардана.

Ключевые слова: колонизация Юга Российской империи, швейцарская колония Шабо, развитие виноградарства в Бессарабии, Луи Венсен Тардан.

Based on archival materials and published works of researchers from Ukraine, Switzerland, France, Germany and Russia it was established the history of foundation and development of the Swiss colony Shabo in Bessarabia (1822), and also biographical facts of its founder Louis Vincent Tardent.

Keywords: colonization in the South of Russian empire, the Swiss colony Shabo, the development of viniculture in Bessarabia, Louis Vincent Tardent.

У XVIII столітті російський уряд був зацікавлений у заселенні земель на Волзі та на півдні країни. Для цього була потрібна велика кількість старанних, здібних фахівців, насамперед – селян. З цією метою імператриця Катерина II, а пізніше і Олександр I запрошували іноземних переселенців. У 1762 році маніфестом Катерини II від 4 грудня було оголошено: «...*всім іноземцям дозволяємо в Імперію нашу в'їжджати і селитися, де хто забажає у всіх наших губерніях*» [9, с. 24]. Однак він виявився безуспішним. 22 липня 1763 року Катерина видала свій другий, вже доопрацьований маніфест.

Переселенцям обіцяли великі наділи землі, звільнення «на віки вічні» від рекрутської служби, від податей на 30 років, безвідсоткову позику (на побудову будинків, придбання худоби, купівлю сільськогосподарського реманенту, припасів тощо), яка мала бути повернута через 10 років, отримання права займатися промислами, «*заводити фабрики та інші потрібні ремесла, торгувати, вступати в гільдії і цехи, і скрізь в Імперії продавати свої вироби*»; селитися колоніями, безперешкодно сповідувати будь-яку релігію, безмитно ввозити своє майно тощо [9, с. 24-25].

Це стало початком «великого переселення народів» з країн Європи до Росії, яке тривало близько 100 років. Воно посилювалося у зв'язку з розоренням європейських країн наполеонівськими війнами. Великим потоком ринули в Росію німці, шведи, італійці, швейцарці та представники інших

національностей [28, с. 25-30]. Іноземні переселенці приїжджали переважно цілими сім'ями і на новому місці засновували колонії.

Однією з таких колоній стала швейцарська колонія Шабо, утворена в Бессарабії, на півдні Російської імперії, у 1822 році. Незважаючи на всі негаразди, що випали на долю колоністів, згодом, у 80-х роках XIX століття, Шабо стала «найбагатшою колонією в Росії» [31, с. 38].

Питання щодо заснування колонії Шабо та розвитку її в перші роки існування розглядалися багатьма дослідниками (Л. Гандер, О. Й. Дружиніна, Х. Гандер-Вольф, Ю. Тардан, О. Грива, В. Ф. Онопрієнко та ін.). Звичайно, так чи інакше, певна роль при цьому відводилася людині, яку називають засновником колонії, – Луї Вінсену Тардану (Louis Vincent Tardent). Наведемо короткий аналіз публікацій, що стосуються цієї людини.

У 1908 р. Луї Гандер опублікував статтю [24], присвячену історії Шабо. В ній описано підготовку колоністів до дальнього переїзду, складено їх список, а також відображено перші труднощі переселенців у дорозі і на новому місці. Тут Л. В. Тардан позначений як один з організаторів ризикованого заходу: «*13 серпня 1820 р. ми бачимо його [Л. В. Тардана – Г. Г., Г. М.] у складі першого комітету, в обов'язки якого входило визначення місця майбутньої колонії Шабо. На його боці були виноградарі Жан Люсьєн Геррі, Жорж Амелл Тестю, Якоб Самуель Шевалле,*

Франсуа Луї Петі. Асамблея відрядила Тардана розвідати землі в далекій Бессарабії, де цар Олександр І обіцяв виділити родючі землі, відібрані в Туреччині» [24, с. 13].

«Тарданіада» почалася у 1925 році, коли нащадок Тардана, французький інженер А. Ансельм, видав його листи, що були переписані в 1922 р. на честь 100-річного ювілею колонії Шабо [23] (переклад на російську мову – В. Ф. Шишмарьова, 1979 р.).

У дослідженні О. Й. Дружиніної ([10], 1970 р.) історія колонії Шабо, що займає у книзі загалом не більше 3-х сторінок тексту, розглядається як один з численних фрагментів розвитку всього півдня України. Тут наведені лише основні досягнення колонії, і, звісно, аналіз особистості засновника колонії та мотивів його діяльності в плани автора не входив. Те ж саме можна сказати і про статтю М. О. Бородіної ([3], 1964 р.), на яку неодноразово посилається О. Й. Дружиніна.

Однією з найбільш серйозних робіт з даної проблеми нам здається дисертація Х. Гандер-Вольф [25], значна частина якої (пп. 2.1, 2.3) присвячена підготовці до заснування колонії і часу правління колонією Л. В. Тарданом (1822-1831 рр.). Актуальність роботи автор обґрунтовує наступним чином (скорочений переклад авт.): 1) немає жодної детальної публікації про Шабо, хоча є багато цікавих коротких повідомлень у газетах та інформаційних зведень; 2) більшість з них залежать одна від одної або мають вигляд резюме (узагальнення); 3) існуючі публікації, головним чином, дають опис життя в колонії в останні десятиріччя її існування; 4) вони поверхнево відображають обставини виникнення колонії; 5) узагальнити ці обставини необхідно, щоб краще зрозуміти життя в колонії [25, с. 11]. Джерелом роботи, повідомляє автор, є збірки копій листів Л. В. Тардана, відправлених ним до Швейцарії, які збереглися в архівах. Більше у Х. Гандер-Вольф документів цього періоду в розпорядженні немає: «Із ким з представників російського уряду Тардан вів переговори, ми не змогли з'ясувати. Відомо тільки, що восени 1821 року він написав лист своїм землякам, в якому він просив їх вирушити до Росії, щоб навесні 1822 року вже на новій батьківщині почати сільгоспроботи» [25, с. 45]. Нижче нами будуть наведені деякі фрагменти листування Тардана з російськими офіційними особами (головним попечителем колоністів південного краю Росії І. М. Інзовим, міністром внутрішніх справ В. П. Кочубесом та ін.), а також витяги з інших архівних документів, отриманих нами в процесі дослідження.

У 1982 році швейцарський австралієць Юлій Тардан видав книгу «Історія та генеалогія родини Тардан» [29]. При описі діяльності Л. В. Тардана витяги з цієї книги вживає у своїй роботі ([26], 1993 р.) журналіст О. Грива. Окремі фрагменти з роботи О. Грива використовує у своїй книзі В. Ф. Онопрієнко ([14], 2009 р.). У цій книзі зібраний архівний матеріал, проте нечисленні коментарі присвячені переважно успіхам колоністів і являють собою найчастіше цитати з книги О. І. Дружиніної [10] або дослівний переклад О. Грива [26].

Таким чином, ми бачимо, що вся або майже вся інформація, що стосується особистості самого Л. В. Тардана і його ролі в становленні Шабо, базується на його власних листах або була опублікована його нащадками А. Ансельмом та Ю. Тарданом. Не випадково у фільмі, присвяченому заснуванню колонії Шабо, який демонструється відвідувачам Шабського музею вина і виноробства, крім Тардана, не тільки не називається жодного іншого імені, а й узагалі не згадується, що він розвивав виноградарство і виноробство в Шабо не один!

Такий підхід до висвітлення подій майже двохсотлітньої давнини видається нам значною мірою суб'єктивним. Документи, отримані нами з швейцарських, українських і російських архівів, дозволяють поставити під сумнів легенду про «зухвалого вченого», «друга Пушкіна і Песталоцці» – Луї Вінсена Тардана.

Що ж насправді являла собою ця людина?

За описом О. Грива, з посиланням на Ю. Тардана, ми дізнаємося про сім'ю його відомого пращура: «Луї Вінсен Тардан був десятою дитиною Жака Давида Тардана, з Ормон Дессу, і його дружини Марі Шері. Він народився 14 грудня 1787 року в Веве, 4 січня 1788 р. його хрестили там же. Помер Луї Вінсен Тардан у 1836 р. в Шабо. Його батько, Жак Давид Тардан, був малоцікавою, буркотливою і владолюбною людиною, яка сіяла навколо себе страх. Він помер у 1825 році від алкоголю» [26, с. 11]. «Дідусь Л. В. Тардана, Давид Тардан, був освіченою і шанованою людиною в місті Веве – регент¹ коледжу, який він очолював 44 роки і пішов на пенсію в 78 років. Помер він 21.02.1820 р. ... Давид Тардан був одним з ініціаторів шкільної реформи, гарячим шанувальником Ж. Ж. Руссої його виховних ідей» [26, с. 12-13, див. також 14, с. 17].

Про самого Л. В. Тардана О. Грива пише: «Свою освіту Луї Вінсен Тардан отримав в коледжі в Веве, де працював його дідусь. Там до 1813 року він викладав природничу історію (*histoire naturelle*) і каліграфію. Був шанувальником музики і співу, торгував музичними інструментами. Потім, щоб краще здійснити на практиці вчення Песталоцці, відкрив приватну школу. Його учнями швидко стали діти місцевої еліти» [26, с. 11, див. також 14, с. 17].

Однак у Ю. Тардана ми знаходимо дещо інший опис (скорочений переклад авт.): «Луї Вінсен Самуїл Тардан був старшим сином Жака Давида ... Після закінчення початкової школи Давид [дід Л. В. Тардана – Г. Г., Г. М.] відправив свого онука в школу Песталоцці в Івердоні, де він навчався до 1804 року. У 1805 році він почав навчання в школі *Parish College* у Веве. За рекомендацією дідуся після закінчення школи його прийняли на роботу в цю ж школу, де він працював до 1813 року, викладав там природничу історію (*natural history*) і каліграфію» [29, с. 121].

«...Тардан захоплювався музикою та співом і був у правлінні музичного товариства. Він відкрив музичний магазин, торгував інструментами. Йому було важко прогледувати свою сім'ю. Для цього він відкрив школу [її назву можна перевести як «репетиторська школа

¹Регент (у Швейцарії) – вчитель початкової школи (Primarschule).

для молоді» – Г. Г., Г. М.], де проводив додаткові уроки» [29, с. 122].

У листах державним діячам Росії Л. В. Тардан указує на свої численні титули: «*Ваш покірний слуга, Тардан, агроном, ботанік, член Товариства швейцарських природознавців, натураліст, депутат швейцарських виноградарів кантону Во, Радник одного з музичних товариств Швейцарії*» [20, арк. 2, 6, 13, 17зв., 30, 35]. О. Грива продовжує опис чеснот Тардана: «*Луї Вінсен Тардан – педагог, вчений-ботанік, виноградар, член Гельветического товариства природничих наук, ерудит, людина високої культури, ... соратник і друг видатного педагога Йоганна Генріха Песталоцці. Він отримав педагогічну освіту в замку Івердон і листувався з Песталоцці до самої його смерті у 1827 році*» [26, с. 10, див. також 14, с. 17]. «*Й. Г. Песталоцці і рекомендував Луї Вінсена Тардана Фредеріку де ла Гарпа², як хорошого вчителя, вченого і чудового виноградаря*», – так пише про свого предка Ю. Тардан [29, с. 121] та Х. Гандер-Вольф, посилаючись на публікацію нащадка Л. В. Тардана А. Ансельма [23].

А ось що повідомляють з цього приводу офіційні архівні документи (скорочений переклад авт.):

1. Давид Тардан, дідусь Л. В. Тардана, з листопада 1771 р. працював регентом у школі Parish College в Ве́ве. Викладав він у 5 класі. У цій же школі у 4 класі працював його старший син Вінцент, після смерті якого у 1794 році цей клас веде його батько. Молодший син Давида Тардана працював в 5 класі. Про роботу у цій школі Луї Вінсена Тардана в архіві відомостей немає [16].

2. В архіві немає документів, які свідчили б про створення Луї Вінсеном Тарданом власної школи. Немає ні дати, ні району, де знаходилася б ця школа після 1813 р. [15].

3. В архіві немає документів, які б свідчили про те, що Тардани були нащадками виноградарів та мали пряме або непряме відношення до виноробства. Землі в околиці Ве́ве вони не мали. В поземельному кадастрі громад навколо Ве́ве також немає записів про наявність власності, яка б належала родині Тардан, за винятком одного будинку в районі В'е-Мацель в Ве́ве [15; 18].

4. В архівах немає жодних відомостей про виноградарську та виноробну освіту Л. В. Тардана, про які повідомляють російські дослідники В. Онопрієнко та ін., а також нащадок Л. В. Тардана Ю. Тардан. Відомий тільки факт, що він родом з місцевості між Лаво і Замком Шіллон, де з часів Середньовіччя займалися виноробством [15; 18].

5. Про те, що Песталоцці рекомендував Л. В. Тардана Фредеріку де ла Гарпа як гарного вчителя, вченого і чудового виноградаря, в архівах також немає документів [15].

6. У списках учнів школи Песталоцці прізвища Л. В. Тардана немає [17].

Звернемо увагу також на наступний момент: приватна школа Песталоцці в Івердоні (в деяких джерелах її називають «інститут») існувала в період з

1805 до 1825 р. [2, с. 463]. Тому до 1804 р., як стверджує Ю. Тардан (див. вище), його славетний пращур учитися в школі Песталоцці просто не міг. Під час роботи над темою дослідження відомості, що підтверджують листування між Луї Тарданом і Генріхом Песталоцці «до самої його смерті», нам також не зустрівся.

Нащадки Л. В. Тардана називають свого відомого предка також «*другом О. С. Пушкіна*».

У своїй документальній книзі [14] В. Ф. Онопрієнко, посилаючись на Л. А. Черейського ([22]) пише, що «*дружба між О. С. Пушкіним і Л. В. Тарданом не переривалася (обидва вони були членами масонської ложі у Кишиневі)*» [14, с. 18]. Дійсно, і Тардан, і Пушкін були членами масонської ложі «Овідій», № 25 у Кишиневі. А ось твердження про їхню взаємну дружбу дозволимо поставити під сумнів. У книзі Л. А. Черейського на сторінці 430 [22] є запис про Л. В. Тардана, на який посилається В. Ф. Онопрієнко. Однак ні про яку дружбу, тим більше «*безперервну*», мова там не йдеться. Можливо, посилання використане тільки для підтвердження причетності обох до масонської ложі, а про їхню дружбу інформацію взято з інших (крім нащадків Тардана) джерел?

Не вдаючись у подробиці щодо тлумачення поняття «*дружба*», звернемося до думки пушкінознавців.

У книзі Б. А. Трубецького «Пушкін в Молдавії» [21] є біографічний словник. У цей словник автор зібрав імена всіх людей (245 чол.), з якими Пушкін був знайомий під час кишинівської заслання (вересень 1820 – липень 1823 рр.). При цьому четверо з них визначені як «*друг*» або «*близький друг*». У числі інших, під номером 220 (за алфавітом), у даному словнику є і запис про Л. В. Тардана: «*Природознавець, швейцарець, засновник колонії в Шабо, куди до нього заїжджав О. С. Пушкін в 1821 р. Тардан був і членом масонської ложі «Овідій», № 25*». Як бачимо, про будь-які дружні відносини мова не йде.

І. П. Ліпранді³, який супроводжував поета під час його зустрічі з Тарданом, згадував: «*Уранці я захотів побачитися зі швейцарцем Тарданом, який заснував колонію в с. Шабо, в трьох верстах на південь від Аккермана. Пушкін поїхав зі мною. Тардан дуже йому сподобався, а Пушкін – Тардану, який задовольняв незліченну кількість запитань мого супутника. Ми пробули години дві і взяли Тардана з собою обідати до Непеніна. Пообідавши, виїхали о шостій годині в Ізмаїл*» [13, с. 306].

А ось – витяг з книги Ю. І. Дружнікова: «*Від європейського масонства російське було практично відрізано і сходило нанівець. Пушкін втрачав до нього інтерес.*

Єдине, що прикрашало його існування в кишинівській пустелі, були гості з-за кордону. Він з радістю мчить до кожного, сподіваючись «подихати чистим повітрям європейським». Допоки Ліпранді у відрядженні займається своїми справами, Пушкін знайомиться з

²Фредерік Цезар де ла Гарпа – наставник імператора Олександра І, виходець з кантону Во. Поселення Шабо було засновано за його сприяння.

³ Ліпранді І. П. (1790-1880) – генерал-майор, історик та діяч таємної поліції.

Луї Вінсеном Тарданом, засновником швейцарської колонії Шабо біля Акермана.

Мабуть, Пушкіну було дуже цікаво зрозуміти, чому людина втекла звідти, куди він сам мріяв вирушити. Тардан посилався на небезпеку революції, алеж вона Швейцарію не зачепила. Побалакали вони дві години і спільної мови не знайшли. Виявилось, що Інзов для розвитку виноградної галузі у колонії умовив Тардана оселитися тут, пообіцявши сприяння у розвитку справи» [11, с. 159-160].

Вірогідно, під «неперервною дружбою» в книзі В. Ф. Онопрієнко [14] йдеться про випадкову зустріч: в епістолярній спадщині О. С. Пушкіна [19] ми не виявили жодного листа до «товариша» Тардана.

Наше дослідження показало, що Л. В. Тардан дійсно був членом Гельветичеського товариства природознавців [30]. Умови участі у цьому товаристві були наступні: 1) членом товариства може бути кожен, хто проживає в Швейцарії, 2) членом товариства стають у результаті таємного голосування при отриманні абсолютної більшості голосів, 3) член товариства повинен володіти знаннями в області природознавства, 4) вступний внесок – 6 франків.

У вже згаданому нами документі Л. В. Тардан був представлений імператорові як «депутат швейцарських виноградарів кантону Во». Яким же чином він став депутатом? Простежимо хронологію подій, спираючись на архівні дані.

Про заселення вільних земель на півдні Росії іноземцями Л. В. Тардан дізнався від Жана Франсуа Салоза⁴, який працював довгий час в Одесі ветеринаром. 19 грудня 1819 р. він звертається листом до повноважного намісника Бессарабської губернії генерала О. М. Бахметьєва: «Маю честь доповісти Вам, що мій співвітчизник і друг пан Салоз, головний ветеринар імператорської величності в південних губерніях Російської імперії, повідомив мені деякі деталі щодо топографічних особливостей Акермана⁵ і виноградарів, що там знаходяться і які є власністю держави. Він звернув мою увагу на те, що це занедбані і майже покинуті на сьогодні виноградарі, при належному догляді і покращенні, могли б через кілька років принести велику користь Росії» [6, арк. 1-1зв., 13]. Далі він просить передати ці виноградарі у власність 30 воздузським виноградарям⁶, «...щоб ми мали не тільки кошти, а й створили в цьому місці прибуткове та стабільне господарство» [6, арк. 1-1зв., 13].

У цей же час, 22 грудня 1819 р., до російського царя Олександра I звертається Ф. Ц. де ла Гарпа: «Пан де Салоз розповів, що в Бессарабії зростає державний виноградник, яким дуже нехтують. Про це поінформовані виноградарі моєї країни. Якщо уряд дасть свою згоду, то вони звернуться з проханням дозволити їм працювати на цих землях» [25, с. 39].

У листі у відповідь Тардану від 30.04.1820 р. ([20, арк. 39-39зв.]) О. М. Бахметьєв обіцяє йому повну

підтримку і заступництво. Генерал повідомляє також, що готовий зустрітися з його представниками з Одеси для огляду землі, щоб пояснити їм усі переваги та недоліки місцевості.

Отримавши таким чином підтримку представника місцевої російської влади, 22 червня 1820 р. Л. В. Тардан інформує про свої плани чиновників кантону Во, сподіваючись і від них отримати позитивну відповідь. Однак Кантональна Рада 5 липня 1820 р. відхилила проєкт Л. В. Тардана, тому щов ньому не йшлося про робітників, без яких, на їхню думку, неможливо було цей проєкт здійснити [25, с. 44].

Незважаючи на цю негативну резолюцію Кантональної Ради, Тардан все ж таки виїжджає до Росії. Перед від'їздом йому вдається зібрати групу потенційних колоністів. До неї входять: Жан Люсьєн Геррі, Жорж Амелл Тестю, Яків Самуель Шевалле і Франсуа Луї Петі. На зборах, організованих 13 серпня 1820 р. у Веве, Л. В. Тардан читає їм листи, в т. ч. вищезгаданий лист генерала О. М. Бахметьєва від 30 квітня 1820 р., а також різні документи щодо заснування колонії та висловлює надію на можливе покращення їх матеріального стану. Так як виноградарі зайняті збиранням врожаю, на зборах вирішується надати Л. В. Тардану повноваження діяти в інтересах всієї групи і відправити його до Росії для огляду та оцінки землі. На поїздку йому виданий кредит у 800 франків, і в кінці 1820 року депутат відправляється на місце майбутнього розташування колонії.

Після приїзду до Одеси 12 грудня 1820 р. Л. В. Тардан звертається до генерала О. М. Бахметьєва з проханням вислати йому для вивчення умови, на яких швейцарським колоністам буде надана земля [6, арк. 17-17зв.]. Про прохання Л. В. Тардана генерал О. М. Бахметьєв, у свою чергу, повідомляє Головного попечителя та голову попечительського Комітету про іноземних поселенців Південного краю Росії генерала І. М. Інзова [6, арк. 16-16зв.].

О. М. Бахметьєв поклав усі обов'язки щодо поселення та влаштування швейцарських виноградарів під Аккерманом на генерала Інзова, про що повідомляє міністру внутрішніх справ В. П. Кочубею [6, арк. 19-19зв., 24-24зв.]. В. П. Кочубей у своєму листі від 24 березня 1821 р. пропонує генералу Інзову «дати на свій розсуд розпорядження щодо відведення швейцарцям землі та їх переселення» [6, арк. 19-19зв., 24-24зв.].

Під час своєї особистої зустрічі з Л. В. Тарданом генерал Інзов дає йому карту і надає можливість особисто ознайомитися з місцем для поселення швейцарців поблизу Аккермана, де перебували в занедбаному стані обіцяні Олександром I державні сади.

Після огляду околиць 19 лютого 1821 р. Л. В. Тардан надає І. М. Інзову папери для передачі їх Російському імператорові⁷, серед яких: листи на ім'я генерала; опис Акермана і його околиць; копія мандата Л. В. Тардана як депутата швейцарських виноградарів кантону Во; зобов'язання швейцарців імператору у разі

⁴Салоз Ж. Ф., як і Л. В. Тардан та Ф. Ц. де ла Гарпа, був членом Швейцарського Гельветичеського товариства природознавців.

⁵Акерман – місто в Бессарабії, зараз м. Білгород-Дністровський Одеської області, Україна.

⁶Йдеться про жителів кантону Во (Vaud).

⁷Детально про це див. [5], гл. 3.2.

їх переселення; а також згадані нами вище Умови, при схваленні яких швейцарці готові переселитися до Росії, складені вже в Росії Л. В. Тарданом. Копії цих документів збереглися в архіві [20].

Дані умови складаються з 15 статей. Наведемо їх короткий опис.

У 1-й статті Тардан дякує імператору і запитує, чи можуть швейцарці заснувати колонію.

Наступні три статті (2-4) присвячені службі в армії. Тут ідеться про звільнення від військової служби. Але якщо хто-небудь захоче добровільно служити в армії, то повинен отримати ті самі права, що і російські дворяни. Це означає, що вони повинні отримувати привілеї, чин і утримання, а також звільнятися від важкої роботи, подібно до дворян.

У статтях 5 і 6 йдеться про податки. Швейцарці мають бути звільнені від усіх податків протягом 20 років. Після закінчення цього терміну вони щорічно будуть сплачувати податки, встановлені Указом.

Стаття 7 зберігає за кожним право покинути колонію і країну.

Стаття 8 закріплює за кожним довічне безкоштовне володіння землею.

Стаття 9 містить бажання швейцарців отримати заступництво імператора і служити тільки йому.

Стаття 10 вирішує організаційні питання. Швейцарці бажать мати губернатора своєї провінції, який би безпосередньо підпорядковувався імператорові.

У статтях 11 і 14 йдеться про вільну безподаткову продаж продукції в районах Одеси та Акермана, а також про вільне використання деревини з навколишніх лісів, про її безкоштовне транспортування по суші і по воді.

Статті 12-13 розглядають територіальне питання. Береги з боку швейцарської колонії є її власністю, і колоністи будуть самостійно їх охороняти.

У статті 15 Л. В. Тардан просить виділити їм на 10 років безпроцентну позику в сумі 20 000 рублів, необхідна будівництво церкви, будинку для священника, школи, інтернату і аптеки в Акермані.

У примітці до цих умов депутат Тардан написав: *«Якщо ці умови не будуть прийняті, то швейцарці відмовляться від переселення або відстрочать його на кілька років»*.

Зобов'язання швейцарців імператору мало наступний текст: *«У разі їх переселення в Росію та утворення колонії швейцарці дають зобов'язання вірно служити Його Величності Імператору за його доброзичливість»* [20, арк. 35зв.].

Цікавим є лист Л. В. Тардана графу В. П. Кочубею від 5 травня 1821 р. [20, арк. 29-30], у якому зокрема говориться, що швейцарці бажать отримати переваги: насолоджуватися, як у Швейцарії, свободою; до себе кращого відношення, ніж до німців; щоб вони могли користуватися тими ж правами, як і в Швейцарії. Тардан просить графа передати цей лист імператорові, а у нього – заступництва, бо це підбадьорило б його земляків і його самого.

Про прохання швейцарців граф В. П. Кочубей доповів Олександрові I і отримав від нього наступний наказ: *«Щоб цих колоністів прийняти на загальних*

правилах, і з тою ж самою пільгою, яка призначена іншим колоністам, а щодо землі поблизу Акермана, вимагати відомостей від Вашої світлості [тобто І. М. Інзова – Г. Г., Г. М.], так само і думки, чи може ця землям бути віддана» [6, арк. 27-27зв.].

Таким чином, ми бачимо, що імператор Олександр I не приймає умови, висунуті Тарданом, при схваленні яких швейцарці готові переселитися до Росії.

Проте, у листі від 15 жовтня 1821 р. ([20, арк. 79-79 зв.]) Л. В. Тардан висловлює особисто імператорові свою подяку за визнання за швейцарцями тих же привілеїв, якими користувалися і переселенці інших колоній, і тут же просить надати швейцарським переселенцям безпроцентну позику на суму 20 000 рублів для побудови церкви і аптеки. У відповідь Російський імператор Олександр I наказує *«по приїзду і запровадженні колоністів видати їм позиčku на 10 років з бессарабських доходів з виплатою зазначених відсотків»* [6, арк. 34-35зв.]. Таким чином, і це прохання Л. В. Тардана не було задоволене.

Незважаючи на негативну реакцію Ради кантону Во, на відхилення імператором Олександром I всіх умов і прохань, висунутих представником *«водоуазських виноградарів»*, а також на те, що половину з наявних виноградних садів уже було віддано місцевому населенню (див. нижче), Л. В. Тардан не зупиняє своєї агітаційної роботи. В одному з листів, уже згаданому нами, що наводить Х. Гандер-Вольф [25, с. 45], він, зокрема, закликає своїх товаришів негайно вирушати в дорогу, щоб навесні 1822 року почати перші роботи на виноградниках. В іншому листі він закликає земляків не шукати *«щастя в невідомих пустелях і лісах Північної Америки, а поспішати на родючі землі Нової Росії, де виноградні лози, персики, шовковиці вистигають рано і з великим успіхом»* [1, с. 184]. Але побачивши, що ніхто не збирається рушати з місця, у квітні 1822 року Л. В. Тардан повертається до Швейцарії.

Після приїзду на батьківщину він звітує на зборах про свою успішну подорож, говорить про *«сприятливі результати»*, які їх очікують на новому місці [24, с. 119]. Він веде бурхливі спори, намагаючись переконати своїх співвітчизників. Після деякого часу це, нарешті, вдається.

З листа Л. В. Тардана до генерала І. М. Інзова, написаного ним 25 червня 1822 р., випливає, що у себе в країні потенційні колоністи дізналися від якогось російського пана про те, що в Росії вони будуть обмануті. Це і стало причиною втрати їхнього інтересу і бажання до переселення: *«...Чутка, що була розповсюджена одним з росіян про те, що ми будемо ошукані, настільки збентежила моїх супутників-виноградарів, що залишилися тільки найбільш надійні і сміливі, які дійсно бажать їхати. Інші, більш обачні, воліють почекати і подивитися, як нас приймуть, і як ми розташуємося на землях, що нам наділили... Щодо мене, який мав честь з Вами познайомитися і повністю довіряє Вашій прихильності, я не буду вагатися і вирушаю в дорогу на чолі першої групи (яку я б назвав кістяком), що складається з 30-40 осіб різного віку, і я розраховую прибути в середині вересня»* [6, арк. 41-41зв., 59].

Чим же зумовлена завзятість Тардана при його явному обмані своїх земляків – виноградарів та виноробів швейцарського кантону Во? Що спонукало його покинути свою країну і втягнути в цю пригоду велику групу людей? Одну з версій ми знаходимо у О. Й. Дружиніної ([10, с. 147]: «...на правому березі Дністра оселилися емігранти із «французької» Швейцарії. Це були заможні виноградарі кантону Во (Vaud), що покинули рідну країну частиною через земельні тісноти, частиною з політичних причин». І далі, у виносці: «Ліквідація Гельветичеської республіки у 1803 р. та посилення залежності Швейцарії від Франції викликали опозицію з боку прогресивних кіл». Як бачимо зі списку перших колоністів, складеного О. Грива [26], всі вони, за винятком Тардана, були селянами: Шевалле – потомствений виноградар та винороб, решта – наймані працівники Тардана. Сам же Л. В. Тардан, досить освічена людина, яка не мала власної землі, видається нам найбільш вірогідним кандидатом на роль представника зазначених «прогресивних кіл», які мають необхідність покинути країну «з політичних причин».

Х. Гандер-Вольф з цього приводу вважає однозначно: «Головними мотивами їх переселення були ні соціальні, ні релігійні, а приватно-економічні міркування» [25, с. 34]. Ту ж саму думку щодо Л. В. Тардана висловлює його нащадок Ю. Тардан: «...Йому було важко прогледувати свою сім'ю. З цієї метою він відкрив школу, де давав додаткові уроки... Через щасливі обставини його життя отримало інший напрям» [29, с. 122]. І далі по тексту йдеться про його переїзд до Росії.

Ми також вважаємо, що саме можливість поліпшити свій матеріальний стан є основною причиною переселення майбутніх засновників колонії: землі в Швейцарії мало і вона дуже дорога. За наявності 6-10 дітей в сім'ї для спадщини нічого не залишається.

Своєрідну версію щодо особистих мотивів Луї Вінсена Тардана наводить А. Маврокордато в романі «Вежа принцеси» [27]. Вона вказує, що Л. В. Тардан покинув Швейцарію, бо родичі звинуватили його в підпалі їх будинку з метою викрадення золота і заощаджень, які вони зберігали в цьому будинку. Звісно, белетристика не є, та й не може бути підставою для висунення гіпотези, історичного припущення. Проте в даному випадку існує якийсь маленьке «але». В одному із листів Тардан вказує на розбіжності з родичами як на причину свого переселення, але не хоче про них говорити [25, с. 38]. Ніякого іншого пояснення, даного самим Тарданом, у доступних нам документах⁸ більше не зустрілося.

Викликає певний інтерес ще одна версія, яка не спростовує і всі попередні. Вона може пояснити наполегливе прагнення Тардана переселитися самому і старанно агітувати на це своїх земляків. На жаль, у

Держархіві Одеської області (ДАОО) і Російському державному історичному архіві, розташованому в м. Санкт-Петербурзі (РДІА С-Пб), не зберігся протоколособистих переговорів Луї Вінсен Тардана з Головним піклувальником і головою піклувальної Комітету про іноземних поселенців Південного краю І. М. Інзовим від 24 серпня 1821 р., не знайдені також і списки агентів-вербувальників та відомості їх оплати. Збереглося, однак, новорічне привітання Л. В. Тардана графу Воронцову від 1 січня 1830 р. із повідомленням про прибуття нових родин швейцарських колоністів. Наприкінці цього листа Л. В. Тардан нагадує, що «...в листопаді минулого року мій номер був 62» [7, арк. 23]. Що це за номер?

Відомо, що оплата вербувальників, пізніше так званих урядових комісарів, залежала від кількості завербованих людей. Ці урядові «посланці» проводили потужну кампанію з вербування населення для переселення з Швейцарії в Росію [25, с. 27].

Тому ми схиляємося до думки, що це цілком вірогідно міг бути особистий номер агента у відомості на отримання винагороди. Або, що теж є досить імовірним, – номер у списках агентів, оплачуваних за рахунок Російської державної скарбниці та зайнятих залученням іноземних громадян для поселення в колоніях на території Російської імперії.

Група перших переселенців складала 24 людини, включно з дітьми. Рано вранці 19 липня 1822 р. дев'ять великих возів, у кожний з яких були запряжені по 4 коня, рушили з Веви на схід. На чолі ходи – сімейна пара Тарданів зі своїми дітьми, за ними слідували Яків Самуїл Шевалле з Ріва зі своєю сім'єю, потім Шарль Огюст Гранжан із Санкт-Круа, Жан Луї Гері з Шебре, Жан Луї Плантен – службовець Тардана, служниця Тардана Франсуа Альбертіна Лежер, Анрі Цвікі – працівник Тардана з Карентца (кантон Гларус), Луї Фредерік Гюгенен, Анрі Бергер з Аванша, Франсуа Нуар з Лозанни [26, с. 22-23].

Незважаючи на всі труднощі далекого переходу в 2 500 км, 29 жовтня 1822 року, через 103 дні дороги майбутні колоністи прибули до Акермана.

Відразу ж після прибуття на нове місце колоністи зіткнулися з численними труднощами. Приїхавши до Бессарабії наприкінці жовтня 1822 року, землю вони отримали лише в березні наступного року. Однак через три тижні частину добрих земель під Акерманом довелося відступити. Її замінили наділом у степу, непридатним для обробки. Колоністи отримали покинуту турками землю, на якій росли запущені, здичавілі і зарослі виноградники. При обробці землі тут зустрічалася виноградна лоза товщиною в руку, а коріння – товстіше ноги. Одеські чиновники не дали дозволу аптекареві Берже відкрити свою аптеку; колоністи не змогли добитися дозволу на будівництво трактиру в центрі села, вони не мали права ловити рибу в лимані тощо.

З листів Тардана видно, що швейцарці мали потребу в усьому. Кошти, привезені зі Швейцарії, були поступово витрачені, обіцяними привілеями колоністи користуватися не могли, бо їх не отримали.

І тут виникає питання: а чи знали люди, що пішли слідом за Тарданом на невідомі землі, що умови, при

⁸Під час роботи над темою дослідження нами були вивчені документи, що зберігаються у Російському державному історичному архіві (м. Санкт-Петербург), Державному архіві Одеської області, Державному архіві Херсонської області, Ізмаїльському архіві при міськраді, архіві Білгород-Дністровського краєзнавчого музею, архіві м. Веви (Швейцарія), архіві кантону Во (Швейцарія), а також ін. документи (детальніше див. [5, Додатки]).

дотриманні яких вони готові були переселитися до Росії, імператором затверджені не були?

У своєму рапорті від 21 червня 1823 р. до генерала Інзова Тардан писав: «Щоб прожити цей рік, я і мої товариши дозволили обробляти нашу землю тутешнім селянам в надії, що зможемо отримати частину продукції. Але папери, які ми надіслали Вам, повернулися, перекресливши всі наші надії і залишивши нас без шматка хліба на зиму. Ми благаємо Вашу високість, нашого захисника, дозволити нам користуватися нашим правом. А так як жнива вже розпочалися, ... ми можемо все втратити і не отримати згодом те, що нам належить» [23]. Тардан повідомляв, що всі їхні плани і надії зруйновані: «Губернатор знає, скільки коштувала наша подорож і життя протягом 18 місяців. Він знає, що ми купуємо будинки, тварин, а він забирає у нас те, що нам може допомогти заткнутися цілини, принести задоволення людям, що мають надію на поліпшення добробуту, але збанкрутілим» [23].

Незважаючи на це, Тардан майже в кожному листі наполегливо продовжує закликати своїх земляків поповнити ряди громадян Гельвеціанополіса⁹. У грудні 1822 року у Швейцарському віснику був опублікований лист Л. В. Тардана, в якому він запрошує всіх, хто бажає емігрувати до Росії, звернутися до якогось пана Генрі Аарбурге, в якого вони можуть отримати необхідні документи і внести себе до списку [25, с. 49]. У своєму листі від 18 травня 1823 р. він пише: «О, якби ви знали, скільки нещасних людей знайшли тут способи до життя! Ми у своїй Швейцарії думаємо, що немає країни краще – це помилка. Там ми отримуємо плоди праці, витрачаючи багато часу і сил, а тут погода майже весь час прекрасна, землі родючі, легко піддаються обробці, багато худоби і за низькими цінами. Зима не була страшною з 1812 року. Снігу мало. Вже в березні можна розкривати і підрізати виноградники» [23]. 3 листа до Гюгенену: «Наша сільськогосподарська установа повідомляє Вам про свою згоду прийняти Вас в наше підприємство. Ми знаємо, що Ви і Ваша сестра – дуже порядні люди. Вам неможливо відмовити. Але Ви не селянин. Ви станете власником 8 поз¹⁰ винограднику і 200 поз полів та луків. Що Ви будете робити? Вам необхідно привезти з собою добрих слуг-працівників... Ось кілька деталей про нашу установу, які Ви можете повідомити Вашим знайомим. Вони зможуть отримати благополуччя не за тридев'ять земель... Це одна з багатих країн. Доцніколи не йде більше двох днів, небо завжди ясне, фрукти, абрикоси, виноград плодоносять дуже добре... Тут багато хліба, який не потрібно довго шукати. Якщо Вам хліба, вина і розмаїття інших продуктів достатньо для того, щоб бути щасливим, поспішайте приїхати і розділити з нами наше спокійне становище» [6, арк. 426]. І легковірні земляки поспішали до «краю», який був описаний Л. В. Тарданом, але наштовхувалися на жорстоку дійсність.

З повідомлень графу М. С. Воронцову: «Нещасні колоністи (батьки 11 родин) здійснили довгу подорож на свої власні кошти із Швейцарії сюди. Вони продали своє майно і залишили свою батьківщину з метою знайти тут іншу, яка б їх зробила щасливими і яка, як вони сподіваються, надала б їм виноградники, щоб укрити їх від злиднів і нестатку! Після року очікувань, і так як їх грошові ресурси добігають кінця, їм нарешті надали десять невеликих виноградників, прибуток від яких могла б їх врятувати від голодної смерті до наступного року, але ця надія, це вітха не була довгою, бо їм тільки що вказали на те, щоб вони не чіпали урожай винограду!» [6, арк. 301-302]. «Нові виноградники ці нещасні отримали тільки через 19 місяців і всього лише по одному саду. А це недостатньо, щоб забезпечити своє існування. Бо деякі з цих садів не виробляли і 10 відер вина на рік. Багато хто з новоприбулих виноградарів повністю розорився і змушений був у пошуках шматка хліба навіть продати свій одяг» [6, арк. 426].

18 грудня 1826 р. колоністи в розпачі звернулися до міністра внутрішніх справ В. С. Ланського «Про надання заступництва колонії швейцарських виноградарів містечка Шаби в Бессарабії» (Документ 1). Вони повідомляли про тяжке становище новоприбулих переселенців, які не отримували місяцями сади і повністю розорилися, про заборону селянам продавати свої будинки, про свою ворожнечу з «кочівниками», які виганяли свою худобу на їхні поля і виноградники. «Ми просили заступництва у генерала Інзова, але не бачимо жодних результатів і тому ми просимо у Вас, пане міністре, заступництва, просимо звільнити нас від страху і невпевненості. Наша надія не може бути реалізована без Вашої підтримки і заступництва, тому ми просимо Вас стати нашим заступником перед імператором» [20, арк. 183-186].

Однак агітація триває. 3 листа до родини Шток: «Якщо Ви ще повні рішучості стати членами нашої громади, то можете приїхати за умови, що Ви готові виконати такі зобов'язання: заплатити 150 рублів для заснування колонії і погоджуєтесь напружити всі свої сили для її процвітання. З іншого боку, ви отримаєте після приїзду 7-8 поз виноградників і 200 поз родючої землі та привілеї, які гарантують благополуччя, при певній економії та працелюбності. Слід відзначити, що ви зможете мати прожиток, обробляючи свою ділянку землі. Маю добрі наміри допомогти вам. Я повідомив Хінне та Майларові, що ми маємо по відношенню до вас ті ж самі наміри, що й по відношенню до них. Поговоріть з ними, щоб ви разом змогли приїхати» [25, с. 62-63].

З донесення Л. В. Тардана М. С. Воронцову від 27 липня 1829 р.: «Зроблений мною опис краю, який доручений управлінню Вашої світлості, з метою відхилення моїх співвітчизників від переселення до Америки та служби іноземними найманцями, даватиме певний результат, бо я отримав повідомлення, що деякі сімейства виноградарів готові покинути Швейцарію, щоб відправитися сюди» [6, арк. 446-446зв.].

Складними були у колоністів відносини з місцевим населенням. Селяни випускали худобу на поля і

⁹ Спочатку колоністи дали назву колоній «Гельвеціанополіс».

¹⁰ Поза (pose – фр.) – міра площі, яка дорівнює 0.45 га.

виноградники, процвітали грабіжництво і бандитизм. Колоністи почали боротися з місцевим населенням, яке зберігало ворожі почуття стосовно емігрантів.

Вже після свого першого відвідування Росії Тардан не міг не розуміти, що переселенці будуть жити не на безлюдному острові, а з людьми, менталітет, мова, звичаї та традиції яких їм чужі. І це може складати великі труднощі. Проте він свідомо провокує майбутній конфлікт. У нотатках до вже згаданого нами опису Акермана і його околиць, призначеного для передачі імператору, Л. В. Тардан пише, що «...тут є 1 600 виноградних

садів, половина з них вже роздана», тому він просить передати другу половину цих виноградних садів швейцарцям. «Велика частина місцевого населення не має постійного місця проживання, і я не наважився запропонувати Вам переселити цих людей. Генерал І. М. Інзов сам мені запропонував це» [20, арк. 34-35]. Далі він, посилаючись на пропозицію І. М. Інзова, просить імператора переселити місцеве населення на іншу територію, щоб і довколишні хутори належали швейцарцям.

*A Chaba in Helvetia in Bessarabie le 18me
Decembre 1826*

Louis Tardent Nave

George Fester adjoint

Charles Auguste Grandjean

Jean Pierre Meilland Henri Garbald

Jacob Samuel Chevalley Daniel Besson

Jean Anthoine Maillard Jaques Gottraux

Jn J. Muller David Dupontais

Jean Louis Plantin Marc Tardent

Fred. St. Huquening Victor Lampiche

Francois Michov Louis Gander

Jean Francois Fester David Besson

Jean de Philippe Henry Zinke

Samuel Gander Pierre Cheval

Документ 1. Фрагмент листа швейцарців (підписи колоністів) міністрові внутрішніх справ графу В. С. Ланському [20, арк. 183-186]

Бессарабський віце-губернатор Ф. Ф. Вігель, який приїжджав сюди в 1825 році, у своїх записках не приховував того факту, що правителі «вигнали попередніх мешканців, а їх нерухоме майно передали прибульцям» [4]. Так було покладено початок усіх подальших конфліктів, що доходили до безперервного розбрату між швейцарськими колоністами та місцевим населенням.

Селяни часто писали скарги один на одного. У листі до генерала Інзова від 6 червня 1823 р. Тардан пише: «Ось дві вимоги, які ми вважаємо за необхідне узаконити: 1. Це стосується лоз, що зіпсовані

тваринами на території Шабо. Категорично заборонено випасання тварин без пастуха та без особливого дозволу під загрозою штрафу в один піастр» [23]. Як бачимо з подальших документів, це прохання колоністів виконано не було, і вони почали оборонятися.

Із заяви уповноважених жителів села Шабо до графа М. С. Воронцова від 28 липня 1826 р.: «Не задовольняючись мирним життям, стріляє сам Тардан або недоука син його нашу худобу, а дивлячись на них, і інші колоністи. Ту худобу вони вживають в їжу. Штук до тридцяти різної худоби

побито! Поліція жене нас на проживання в місто» [6, арк. 214]. При перевірці скарги місцевих жителів були визнані обґрунтованими, тому що за короткий термін самим Л. В. Тарданом у них було вбито 4 вола, 8 корів, 4 теляти, 7 свиней [6, арк. 237зв., 242].

Бессарабський цивільний губернатор В. Ф. Тимковський у своєму рапорті до М. С. Воронцова від 9 жовтня 1826 р. виступив на захист місцевих жителів Шабо. Він звинувачував швейцарців, особливо Тардана, який, на його думку, винен в усіх чварах. «Він дозволив собі, крім інших утисків, протизаконне право стріляти худобу, що належить шабським старожилам, яка забрідає в їх заклади, нічим не обгороджені» [6, арк. 236]. Далі він повідомляв про те, що місцеві мешканці остаточно втратили терпіння і готові на насильство відповідати насильством. На його думку, ці чвари ніколи не припиняться, і, щоб уникнути важких наслідків, він запропонував виселити швейцарців на проживання в інше місце, а селян залишити в Шабо.

У 1829 році в Шабо вибухнула епідемія. У селищі були розквартировані російські солдати, які поверталися з війни 1828-1829 років з Туреччиною. Солдати занесли в село чуму, яка нещадно спустошила швейцарське селище. Кожен будинок у селищі був у жалобі, майже половина колонії складалася з вдів і сиріт. Узимку того ж року стався землетрус. Як бачимо, на новому місці швейцарських колоністів очікували не «сприятливі результати», які були обіцяні Л. В. Тарданом, а злидні і голод, ворожнеча: постійні бої проти місцевого населення, яке зберігало ворожі почуття стосовно прибульців, а також упереджене ставлення чиновників. У таких умовах почалася повна дисгармонія у взаєминах між самими колоністами, яка доходила до внутрішніх конфліктів, що було набагато страшнішим зовнішніх негараздів.

У Держархіві Одеської області зберігся документ від 21 вересня 1836 р. французькою мовою «Розпорядження сільського приказу колонії Шабо колоністам тієї же колонії Шарлю, Самуелю і Луї Тардану припинити шкодити городам та скиртам сіна інших колоністів і не пускати худобу в чужі городи». У документі йдеться про численні скарги колоністів на значні шкоди, що їм заподіюють брати Тардан, псування городів і скирт сіна. Незважаючи на неодноразові словесні накази, брати і не думали про припинення подібних заворушень, тому приказ¹¹ змушений був донести про це Піклувальному комітету. «Необхідно нагадати вам, – ідеться далі в документі, – що ви чинили з худобою, яку випускали в сад вашого покійного батька. Це всім відомо. Колоністи, в свою чергу, мали право робити нині те ж саме і з вашою худобою, але вони були по відношенню до вас милостиві» [8, спр. 4334, арк. 2].

Швейцарські колоністи були вкрай розчаровані: ностальгія за батьківщиною, важка праця, нечесні чиновники, задрість і вороже ставлення місцевого

населення, епідемія чуми, нашість сарани, посуха, голод і т. д. Так колоністи повністю розорилися. Вони покинули свою батьківщину, щоб розчаруватися в нездійснених надіях на краще і померти на чужині.

Діти колоністів до побудови у 1830 році чотирикласної церковнопарафіяльної школи не мали можливості вчитися. На відміну ж від інших дітей колоністів першого покоління, діти Л. В. Тардана мали можливість здобувати освіту. Тардан навчав їх сам. Його син, Шарль Тардан, продовжив свою освіту в Швейцарії, де навчався «виноградарству, ботаніки, сільському господарству, садівництву». Після смерті батька у 1836 році Шарль Тардан повернувся в Шабо, значно поповнивши свої знання» [14, с. 28].

Однак бідували в Шабо не всі. Стрімке зростання добробуту спостерігалось в цей період у господарстві Луї Венсена Тардана. За 1828-1834 рр., тобто за 6 років, його сім'я придбала 100 тис. виноградних лоз, його син Марк Тардан – 25 тис. лоз. У 1828 р. у власності Л. В. Тардана було 3 317 лісових дерев та шовковиць, у Марка Тардана – 2 441. Для порівняння: у Жоржа Тестю було 210 дерев, а у Шарля Гранжана – 125 [8, спр. 2407, арк. 30-31; спр. 3673, арк. 170-170 зв.].

У 1834 році в садах і плантаціях Л. В. Тардана було 5 тис. шовковиць різних сортів, 3 тис. лісових дерев, 2 тис. тополь і верб, 2 тис. волоських горіхів, 4 тис. фруктових дерев кращих сортів, 5 тис. кущів різних сортів, 120 тис. виноградних кущів, посаджених протягом 8 років, з яких 46 000 давали вино, 100 тис. чубуків, посаджених навесні 1834 р. [8, спр. 3616, арк. 2].

Л. В. Тардан продав свій будинок у Веє 25 травня 1822 р. за 8 750 франків [25, с. 47]. За ці гроші він міг отримати в швейцарському банку 2,54 кг золота. Що ж сприяло такому процвітання і стрімкому зростанню багатства сім'ї Л. В. Тардан водночас зuboжінню інших колоністів – потомствених виноградарів та виноробів?

Л. В. Тардан був призначений начальником поселення Шабо губернатором Бессарабії генералом І. М. Інзовим та залишався на посаді до 1831 року. Після цього управління колонією перейшло до колективного органу, на чолі якого стояв мер. З початку 30-х років XIX століття добробут Шабо безперервно зростає, і, завдяки працьовитості, волі і прагненню колоністів вижити, у 80-х роках колонія досягла свого економічного і культурного розквіту, який тривав до початку Першої світової війни у 1914 році. За результатами Першої світової війни, Бессарабія, в тому числі і швейцарська колонія Шабо, перейшла до Румунії.

Край існуванню швейцарського поселення Шабо поклав пакт Молотова – Ріббентропа¹²: восени 1940 року більшість колоністів покинули село і вирушили на історичну Батьківщину – до Швейцарії. Колонію не залишило близько 39 сімей. Їхнє майно і земля були експропрійовані і передані на користь радгоспу.

В Ізмаїльському архіві у відомостях про перепис населення села Шабо Лиманської волості Акерманського повіту за 1941 рік збереглися дані про те,

¹¹ До реформи 1861 р. до складу приказу входили виборні особи: сільський староста, збирач податків, писар. У колонії Шабо ці функції виконував мер та 2 помічники, які вибиралися на 3 роки. У 1836 р. посаду мера займав Філіп Луї Юлій Гехлер, його помічниками були Ф. Мельйо та Ф. Тестю, які у 1834-1837 рр. склали приказ колонії Шабо.

¹² 27 червня 1940 р. Бессарабія та Північна Буковина були передані Румунією Радянському Союзу.

що дві людини депортовані до Росії, 15 сімей виїхали до Німеччини [12]. Про долю решти 21 сімей даний архів, а також Служба інформації Республіки Молдова, Державний архів Одеської області та Управління Служби безпеки України в Одеській області відомостей (окрім 3-х осіб) не мають. Частина нащадків сім'ї Тардана ще в 1880-ті роки емігрувала до Америки, Австралії, в 1940 році – до Швейцарії. Доля ж родин Пауля і Адрієна Тардана, що залишилися в Шабо, разом з долями інших 19 швейцарських сімей, залишилися нез'ясованою.

Так закінчилася історія швейцарської колонії Шабо – найбагатшої колонії в Росії кінця XIX століття.

Так хто ж він, Луї Вінсен Тардан? Герой? Провокатор? Благодійник? Авантюрист? Можливо, істина, як це часто буває, десь посередині.

Наше завдання в даній роботі полягало в тому, щоб, на підставі архівних даних та матеріалів публікацій, показати першого начальника колонії Шабо з дещо іншого ракурсу, ніж це прийнято. І отримана картина дозволяє поставити під сумнів сформовану легенду про «зухвалого вченого», «друга Пушкіна і Песталоцці» – Луї Вінсена Тардана.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бессарабия. Географический, исторический и статистический сборник. – Москва, 1903.
2. Большая советская энциклопедия. – Изд. 3-е. – М.: Советская энциклопедия, 1975. – Т. 19. – С. 463.
3. Бородин М. А. Колония Шабо / М. А. Бородин // Французский ежегодник. 1963. – М., 1964.
4. Вигель Ф. Записки / Ф. Вигель. – Москва, 1893. – С. 58.
5. Гетте Г. Отвергнутые родиной / Г. Гетте. – Изд: 3-е, испр. и доп. – Кельн: Изд-во Г. Гетте, 2011.
6. Державний архів Одеської області, ф. 1, оп. 214 (1820 р.), спр. 4.
7. Державний архів Одеської області, ф. 1, оп. 214 (1820 г.), спр. 13.
8. Державний архів Одеської області, ф. 6, оп. 1.
9. Дизендорф В. Немцы в истории России. Документы высших органов власти и военного командования 1652-1917 / В. Дизендорф. – М.: Материк, 2006.
10. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1819-1825 гг / Е. И. Дружинина. – М.: Наука, 1970.
11. Дружников Ю. И. Узник России / Ю. И. Дружников. – М.: Изограф, 1997.
12. Ізмаїльський архів, ф.Р-179, оп. 1, спр. 3, арк. 16-19.
13. Липранди И. П. Из дневника и воспоминаний. Пушкин в воспоминаниях современников / И. П. Липранди. – 3-е изд., доп. – СПб.: Академический проект, 1998. – С. 285-343.
14. Оноприенко В. Ф. «Истинный рай на шабской земле...»: Документальная история швейцарских колонистов в Бессарабии / В. Ф. Оноприенко. – Одесса: Астропринт, 2009.
15. Официальный ответ из архива г. Веве, Швейцария (Archives communales Vevey) от 10.08.2010 на запрос Г. Гетте.
16. Официальный ответ из архива г. Веве, Швейцария (Archives communales Vevey) от 31.05.2011 на запрос Г. Гетте.
17. Официальный ответ из архива г. Ивердон, Швейцария (Archives de la Ville, Yverdon-les-Bains) от 26.05.2011 на запрос Г. Гетте.
18. Официальный ответ из архива кантона Во, Швейцария (Archives cantonales vaudoises) от 28.07.2010 Eb 132/11, р. 186, на запрос Г. Гетте.
19. Пушкин А. С. Собрание сочинений. В 10 т. – Т. 9. Письма 1815-1839 годов / А. С. Пушкин; [прим. И. Симоненко]. – М.: Худ. лит., 1977.
20. Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург, ф. 383, оп. 29, д. 490.
21. Трубецкой Б. А. Биографический словарь знакомых А. С. Пушкина в Молдавии // Б. А. Трубецкой Пушкин в Молдавии. – 5-е изд., перераб. и доп. – Кишинев: Литература артистикэ, 1983. – С. 349-387.
22. Черейский Л. А. Пушкин и его окружение. Словарь-справочник. – 2-е изд., доп. и перераб. /Л. А. Черейский; АН СССР. – Л.: Наука, 1988.
23. Anselm A. La Colonie suisse de Chabag. Cetatea-Alba, 1925.
24. Gander L. Histoire de la Colonie de Chabag. Revue historique de la Suisse romande. Ed. P. Mallefer und E. Mottaz. Jg. 1908. Lausanne.– S. 115-125, 149-154.
25. Gander-Wolf H. Chabag. Schweizer Kolonie am Schwarzen Meer. Lausanne: Multi-Office, 1974.
26. Grivat O. Les Vignerons suisses du Tsar. Chapelle-sur-Moudon: Editions Ketty & Alexandre, 1993.
27. Mavrocordato A. Roman aus Bessarabien. Copyright by Erica Kalmer, London. Fortsetzungen abgedruckt in Tagesanzeigers Zürich vom 5. Februar 1971 bis 4. März 1971.
28. Stumpp K. Die Auswanderung aus Deutschland nach Russland in den Jahren 1763 bis 1862. A. 8, Stuttgart: Landsmannschaft der Deutschen aus Russland, 2004.
29. Tardent J. The Swiss-Australian Tardent family history and genealogy, Southport, 1982.
30. Verzeichnis sämtlicher Mitglieder der Allg. schweizerischen Gesellschaft für die gesammten Naturwissenschaften, St. Gallen 1820, 20. Verzeichnis der Mitglieder von 1821, Basel, 1821. – S. 38.
31. Zeugin E. Prattler Auswanderer im Osten Europas. Prattler Heimatschriften № 2. Pratteln: Druck und Verlag Max Muff, 1970.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**

© Г. Л. Гетте, Г. С. Молотков, 2011

Стаття надійшла до редколегії 09.09.2011 р.